

Una visió de la *Geografia de Catalunya* de l'editorial Aedos (1964/2014) des de la Geografia humana

Antoni F. Tulla

Departament de Geografia

Universitat Autònoma de Barcelona.

antoni.tulla@uab.cat

Voldria agrair que se'm hagi demanat participar en aquesta taula rodona ja que la Geografia de Catalunya Aedos va ser molt important per a mi en la meua formació humana i acadèmica durant els estudis de batxillerat i universitaris. Els seus coneixements i la forma de presentar-los van interaccionar amb alguns dels ensenyaments que vaig rebre a la universitat. Aquesta obra va significar per a mi traduir els enfocaments teòrics del que s'entenia com economia regional a la realitat de Catalunya, que és el que voldria explicar. Organitzaré els meus comentaris en tres parts: Primera, el moment personal i el marc formatiu quant es va publicar i difondre l'obra; Segona, intentaré entrar en la metodologia i continguts de l'obra que han ajudat els acadèmics i tota la societat a entendre millor la construcció del territori de Catalunya; i Tercera, com hauria de ser avui la geografia humana "a la llum del que ens va aportar la Geografia de Catalunya Aedos".

Primer: El moment personal i el marc formatiu

Des de quan estudiava el Batxillerat, vaig iniciar l'adquisició de la Geografia de Catalunya Aedos per fascicles des del primer volum (1958). Amb això voldria dir que la data de publicació real dels diversos volums va des que apareix el primer fascicle fins el darrer de cada volum, i es més un interval de temps que un moment concret. He de reconèixer que formar part dels Minyons de Muntanya des del 12 anys, haver viscut amb parents a Puigcerdà (Cerdanya, 7-11 anys) i gaudir més del camp que de la ciutat van reforçar el meu desig de conèixer el país. Ho va reforçar que el meu pare fos fill de Toloriu (Alt Urgell) i la meua mare de Ramió (Fogars de Tordera, Vallès Oriental), però que varen conèixer-se a Arenys de Mar i varen tenir cura de l'Hostal de Sant Magí de Brufaganya durant dos anys. Des de petit vaig tenir la percepció que era de Catalunya com a lloc més que no pas de Barcelona, on vaig néixer. És per aquests motius que el meu interès per la geografia va anar molt lligat al coneixement del país, i en aquest sentit esperava cada quinzena el fascicle de la Geografia de Catalunya Aedos per saber més coses sobre la població i les activitats econòmiques de cada comarca. Era un aprenentatge a poc a poc però

continuat. La visió global va tardar uns anys en fer-se efectiva per un novell com era jo en aquell temps.

Després vaig estudiar Ciències Econòmiques (des del curs 1963-64 fins el 1969-70, inclòs el servei militar durant 16 mesos) amb una orientació final cap a l'Economia regional, molt a prop del que en la geografia anglosaxona es coneix com a "Regional Planning". Alguns dels autors que més varen interessar-me en aquest sentit van ser en Jan Tinbergen (1956, 1973), Gunnar Myrdal (1957, 1972), i en Walter Isard (1956, 1960), presentats pel professorat de teoria econòmica i política econòmica a la facultat.¹ El desenvolupament, la problemàtica de les àrees més desfavorides, com la muntanya en el meu cas, i els instruments metodològics per estudiar-ho varen ser objecte del meu interès. Un punt i a part, va ser la influència aquells anys d'en Jordi Nadal i Oller, des de la Història econòmica, amb la presentació de les obres de Jaume Vicens Vives (1954, 1962), d'en Pierre Vilar (1962, 1966) i d'en Romà Perpiñà Grau (1954), i com a director de la meva tesi de doctorat més tard. Aquestes obres i alguns dels professors em van introduir a l'anàlisi dels processos econòmics, i de la població en un àmbit territorial, front a l'estudi únicament descriptiu dels fets. Fins a cert punt, la relectura de la Geografia de Catalunya Aedos que vaig fer llavors i més tard, l'he anat fent tenint en compte aquests marcs teòrics i les formes d'anàlisi que permeten conèixer millor la realitat geogràfica, econòmica i històrica de Catalunya.

Els meus dos anys al "Servei d'Estudis del Banco Urquijo, a Barcelona" (1970-72), va reforçar aquesta orientació vers l'economia de l'anàlisi territorial. Inclús recordo que va ser el primer lloc on vaig haver d'aplicar el "model del punt de ruptura" per demostrar la pertinença de Lleida en l'àmbit d'influència econòmica de Barcelona quant es pretenia crear una "regió de l'Ebre" segregant Lleida de Catalunya. Tot seguit, quant vaig fer una estada de dos anys al Departament de Geografia de la Universitat de Bristol (1972-74) vaig aprendre molt més de models en geografia, però ja portava una base de matemàtiques, economia i metodologia que van facilitar l'assoliment de coneixements, que després vaig poder aplicar en la meva docència i recerca a la Universitat Autònoma de Barcelona.

La meva entrada al Departament de Ciències Socials de la UAB el curs 1970-71, sota el guiatge de l'Enric Lluch i Martín, va satisfer la meva orientació vers els "estudis regionals, econòmics o geogràfics", fet que com ja he esmentat es va consolidar amb la meva estada a la Universitat de Bristol (1972-1974).² Després, com a professor de geografia a la UAB vaig especialitzar-me en tres camps: la geografia rural, el planejament local i regional, i els models de transport. Tanmateix, també vaig col·laborar en la preparació d'algunes assignatures regionals, on es va aplicar l'enfocament metodològic de l'anàlisi global dels processos en el territori.

1. Entre els que més m'interessaven cal citar en Fabià Estapé, José Ramón Lasuen, o l'Ernest Lluch.

2. Se'm va concedir una beca del Patronat de la UAB per perfeccionar els meus estudis en geografia a l'estranger.

Per a mi, un moment crucial va ser la sortida organitzada per la Societat Catalana de Geografia a la Cerdanya els dies 3 i 4 de juliol de 1976, que va ser una recreació en viu de la Geografia de Catalunya Aedos, ja que recordo com en Lluís Solé i Sabarís i en Pau Vila i Dinares van fer-nos explicacions molt aprofundides de la comarca, des de Bor i Puigcerdà. Fins a cert punt, era recrear la meva infantesa a la Cerdanya de la mà de les dues persones més expertes en el coneixement regional del moment. Hi van haver també altres aportacions importants com les d'en Joan Becat (pujant des de Vallcebolera cap els boscos i prats sota el Puigmal) o d'en David Serrat (explicant els temes geomorfològics al passar per la Collada de Toses), entre d'altres. L'enfocament possibilista de la geografia regional francesa, representada a Catalunya pel llibre "La Cerdanya" d'en Pau Vila (1926), no deixa de ser com un pròleg temporal del que després fou la Geografia de Catalunya Aedos. Era un primer volum del que havia de ser l'Enciclopèdia de Catalunya.

Més tard, al tornar d'Anglaterra amb una clara influència de l'enfocament teoreticoquantitatiu (Haggett, 1965 i 1977) i de la nova orientació de la geografia econòmica i regional (Chisholm, 1962 i 1965) vaig poder valorar millor les aportacions realitzades a la Geografia de Catalunya Aedos. El seu plantejament sistemàtic i analític dels temes tractats, defugint la mera descripció per aprofundir en els processos i els resultats, emprant tant la reflexió com l'anàlisi de la realitat del moment i de les raons dels canvis. *Una de las principals aportacions d'aquesta geografia va ser "trepitjar" el territori i conèixer la seva gent. La geografia de l'espardenya d'en Pau Vila.* Llavors, vaig completar el meu pas de l'economia³ a la geografia participant en el treball de camp "eina bàsica de la geografia", al costat d'Enric Lluch, Helena Estalella i Maria Dolors Garcia Ramon en sortides al sud de Catalunya, llavors la més desconeguda per a mi.

Segon: metodologia i continguts de la Geografia de Catalunya Aedos

He volgut donar unes pinzellades del meu origen formatiu per a situar millor les meves opinions. El president de la Societat Catalana de Geografia, Josep Oliveras i Samitier, va demanar-me que comentés les aportacions que aquesta geografia ha fet a la geografia humana, llavors i ara. En aquest sentit, per a la geografia, la Geografia de Catalunya Aedos ha significat donar una informació bàsica de les característiques del territori de Catalunya, inclosa la Catalunya del Nord i la Franja de Ponent, que sovint ha representat un punt de partida per a molts estudis, des dels treballs de curs fins a les tesis doctorals. El nombre i qualitat dels autors dels diversos apartats, els millors especialistes de l'època, permet parlar d'una publicació especialitzada, de gran profunditat intel·lectual, que combina la recerca amb el coneixement acumulat fins aquells anys (cinquanta i seixanta).

3. En aquest procés cal considerar també els anys que vaig col·laborar amb Juli Busquets Bragulat, com ajudant de sociologia, a l'ICESB, ESADE i la UAB. Per tant, economia, sociologia i geografia, vol dir el coneixement i el enfocament global des de les ciències socials.

Es un fet que quant hom vol estudiar un lloc, comarca o regió de Catalunya des d'una perspectiva temporal ha buscat, habitualment, la informació en quatre blocs de publicacions, i un cinquè bloc institucional:

1. La Geografia General de Catalunya de Francesc Carreras i Candi, en 11 volums publicats entre 1908 i 1918. En la seva part general dedica 141 pàgines al Comerç i la Indústria de Catalunya, i 198 pàgines a l'Agricultura. Dedicava una part important de l'obra a la ciutat de Barcelona, i després organitza la informació per províncies, partits judicials i municipis.
2. La Geografia de Catalunya de l'Editorial Aedos, apareguda el 1958 (vol. 1, d'àmbit general, físic i humà), 1964 (Vol 2, les comarques de la Catalunya vella), 1968 (vol. 3, les comarques de la Catalunya nova i Barcelona) i un quart volum (1982) dedicat a la "Belleza Geogràfica", un Glossari geogràfic i un índex toponomàstic.
3. Els estudis comarcals del Servei d'Estudis de la Caixa de Catalunya, que es va iniciar amb la Comarca d'Osona (1978) i va completar-se amb la Comarca del Bages (1992). Mantinent una estructura mínima similar entre les diverses monografies. Aquests estudis es caracteritzen per la diversitat de continguts depenent dels redactors del estudi de cada comarca. Representen una actualització de la informació i un lligam amb les institucions de cada territori.
4. La Gran Geografia Comarcal de Catalunya de la Fundació Enciclopèdia Catalana, amb 19 volums publicats entre 1981 i 1985, utilitza de forma renovada y estructurada la informació geogràfica de l'àmbit català en la Gran Enciclopèdia Catalana. Hi ha un tractament per comarques i municipis, però cal destacar la geografia de Catalunya, física i humana, dels volums XVII i XVIII.
5. L'Institut d'Estadística de Catalunya (IEC – Idescat), com hereu del Consorci d'Informació i Documentació de Catalunya (CIDC)⁴, va iniciar l'any 1984, la recollida i elaboració de dades estadístiques de quasi totes les variables territorials, primer en format paper i més endavant en format digital. Aquesta base de dades, la trobem a escala municipal, amb algunes excepcions, comarcal, per territoris (vegueries) i per a tot Catalunya. També ha elaborat monografies temàtiques. Aquesta base estadística i la d'altres institucions catalanes i espanyoles (Instituto Nacional de Estadística, INE) ha permès disposar d'una informació necessària per actualitzar els estudis regionals on es disposa de les dades però en canvi serà clau l'enfocament metodològic i l'anàlisi de l'estudi que es vulgui fer.

4. El CIDC va ser creat l'any 1969 com un consorci entre la Diputació de Barcelona, l'Ajuntament de Barcelona i la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona, al qual es varen unir a l'inici del període democràtic, les diputacions de Girona, Lleida i Tarragona, així com les altres cambres de comerç.

Tanmateix, de totes aquestes publicacions, la Geografia de Catalunya Aedos es sense cap dubte la que presenta una explicació i anàlisi del conjunt de Catalunya i de les seves comarques més sistemàtic i aprofundit. Encara que enguany celebrem el 50 aniversari del volum segon (les diverses comarques de la meitat septentrional de Catalunya), no pot parlar-se de la “Geografia humana comarcal” d’aquest volum sense parlar de la “Geografia humana general” de Catalunya del primer volum.

La geografia humana a la Geografia de Catalunya Aedos s’estructura en uns blocs temàtics molt significatius. *El Paisatge geogràfic* es presenta com un pont entre la geografia física i la geografia humana. En aquesta els habitants es tracten des del *Poblament*, com una evolució del territori a través dels assentaments humans, i des de *la Població*, analitzant el nombre i característiques dels habitants en el territori. Les activitats econòmiques es consideren en la seva estructura productiva però també en les modificacions que afecten al territori. Hi ha un tractament molt aprofundit de les *activitats rurals (agràries)* i de la *ramaderia*, però també del que ha representat *la casa rural* en l’organització del món rural. Es considera l’explotació del mar com una activitat que ha marcat les característiques del litoral català. *La indústria* es un dels apartats més desenvolupats per la seva importància històrica en la transformació territorial. *El comerç* es considera un dels sectors més característics de l’economia catalana i *les comunicacions* com la necessitat de relligar el territori. Una de les possibles mancances es no considerar el sector serveis com una funcionalitat territorial que va més enllà del comerç i les comunicacions. Amb tot, a *la geografia urbana* es tracta no únicament la morfologia si no també la seva funcionalitat en el territori. Es dona una importància específica a la *constitució històrica de Barcelona*.

En el volum segon, s’incorpora l’estudi de la *Comarca com a unitat geogràfica*, realitzat per Joan Vilà Valentí (1964), plantejant una divisió entre *les unitats naturals* i *les unitats humanes*, per poder establir les comarques així com poder destacar els elements que s’han fet servir per establir-les:

- Els *aspectes socials* se centren en la població i les seves característiques estructurals i dinàmiques, així com les àrees d’influència dels nuclis urbans i les relacions socials entre els grups d’individus.
- Es considera que els *aspectes econòmics* són els que han promogut més modificacions territorials. Per un cantó, les àrees econòmiques sorgiran com a resultat del predomini d’una activitat, però per l’altre cantó cal valorar cada producte i la intensitat de cada branca econòmica en un territori català més integrat.
- El *paisatge humà* com a resultat directa de l’actuació de la comunitat humana actual juntament amb els elements residuals de l’actuació humana en el passat. Es dona una especial rellevància a les formes de poblament i als diversos usos del sòl que permeten parlar d’unitats paisatgístiques.

El concepte de comarca i els criteris adoptats per la seva delimitació, incorporen noves temàtiques com les *divisions polítiques i noms de comarca*, que comporten considerar la *geografia política i administrativa*. La comarca com unitat territorial implica una *visió sintètica* que incorpori també les parts de la unitat natural, les parts de la unitat humana, buscant una combinació d'elements, amb unes connexions i estructures específiques que només es donen en el mateix sentit i amb la mateixa intensitat dins d'una àrea determinada. Cal passar de la mera descripció regional a l'anàlisi causal entre els diversos elements. Es vol insistir en l'originalitat geogràfica de les diferents unitats considerades, apel·lant a la *personalitat de la comarca*. Tanmateix, davant de la dificultat de poder fer un estudi aprofundit de cada possible comarca, es pren com a solució provisional el mapa de comarques establert per la Ponència de la Divisió Territorial (1933)⁵, amb finalitats administratives (Oliveras, 2009), on un dels criteris era que dins d'una comarca es pogués anar, fer la gestió i tornar des de qualsevol punt a la capital de la comarca en un sol dia. Fet, juntament amb la localització econòmica, que introdueix la importància de les comunicacions en la geografia humana.

Tercer: Com hauria de ser avui la geografia humana?

Els continguts de la geografia en l'anàlisi regional modern com el de la Geografia de Catalunya Aedos han seguit un patró temàtic on es presentava primer la vocació humana de la comarca (l'Alt Urgell, cruïlla de camins, o el Berguedà, zona d'expansió de la indústria barcelonina, per exemple), seguit del marc físic, i després de la població, històrica i actual, i les pautes de poblament. A continuació, els modus de vida que donen pas a les activitats agràries i forestals així com a la seva organització. Segueix amb la indústria, les matèries primeres i els recursos energètics. El comerç, el turisme i les comunicacions porten a explicar les viles i la morfologia urbana de la ciutat capçalera comarcal.

La geografia humana actualment ha ampliat la temàtica i ha relligat aquests temes transversalment (Ortiz *et al.*, 2001) fent necessari que els acadèmics cerquem noves formes d'explicació a l'alumnat (Solana *et al.*, 2015). Aquesta nova visió es fonamenta tant en visions ideològiques com en enfocaments metodològics nous. Per un cantó, es veu necessari aprofundir en les temàtiques socials (Romero *et al.*, 2007) com discriminació, pobresa, emigració, diferències de gènere, ocupació i atur, qualitat de l'habitatge, etc. i per l'altre, en la interacció de l'activitat humana en el medi sota la perspectiva d'una preservació del medi ambient (C. Bertrand i G. Bertrand, 2002). El medi físic deixa de ser l'objecte principal que condiciona l'activitat humana, per invertir-se els termes. Importa veure quins són els impactes de l'activitat humana en el medi, que en part es pretén conservar per les seves característiques (Europa Natura 2000),

5. És el resultat final del treball iniciat el 1931 per la Ponència de la Divisió Territorial, creada per la Generalitat i formada per Ventura Gassol, president honorari, P. Vila, vicepresident, J. Iglésies, secretari, i A. Bergós, P. Blasi, A. Esteve, M. Galès, A. Rovira i Virgili, M. Santaló i F. Solé

prioritzant-se el medi natural com ecosistema (Parcs Nacionals) o el medi natural interaccionant amb les activitats humanes sostenibles (Parcs naturals). El concepte de sostenibilitat es converteix en el nou paradigma, que es relaciona amb la societat, les activitats econòmiques i amb el mateix territori com un tot.

Un altra element nou transversal es el desenvolupament, rural, local, territorial, i com no sostenible. The Brundtland Report, de 1987, planteja que “el desenvolupament sostenible ha de resoldre les necessitats actuals sense comprometre els recursos i l’habilitat de les generacions futures per a resoldre les seves necessitats” (Adams, 2006). Hi ha una crisi de les societats agràries i industrials, del camp i de la ciutat. Una revolució tecnològica i una nova riquesa econòmica que es el turisme de l’oci (Guinjoan *et al.*, 2014) però també una multifuncionalitat rural amb noves activitats transversals com l’agricultura social (Tulla *et al.*, 2015). Quines activitats poden realitzar-se en una comarca que al mateix temps, permetin retenir o atraure població preservant la sostenibilitat del territori? Quina és la governança que ho farà possible? Quin és el capital social, i xarxes socials, necessaris pel desenvolupament sostenible? Aquesta temàtica, l’anàlisi d’aquests processos són avui la clau de la nova geografia humana (Agnew *et al.*, 1996). És tan necessari en l’estudi de les àrees rurals com de les urbanes, i en aquest sentit es considera més oportú parlar de territori.

Els sectors econòmics (Primari, Secundari i Terciari) ja no es poden estudiar com abans, un darrere l’altre. Actualment, són sectors complexos com les “cadena d’oferta d’aliments” que inclouen la producció agrària, la seva transformació agroindustrial, la seva comercialització i els mitjans de transport (Marsden, 2006). El tema clau passa a ser l’existència de multinacionals en un món globalitzat (Dicken, 2011) enfront d’una possible agricultura de proximitat, de característiques ecològiques, transformada i comercialitzada en règim cooperatiu. Un altre exemple són les cadenes de producció global i els complexos regionals. S’ha generat un trossejament de les fases de producció i comercialització de la producció. S’ha passat d’un sistema de producció fordista en base a les aglomeracions d’escala vers un sistema de clústers per fases de la producció, lligant cada fase i lloc amb un nivell determinat de tecnologia i inversió de capital. Apareixen nous elements com la lleialtat espacial en un àmbit territorial com podria ser una comarca (Pallarès-Barberà *et al.*, 2004) i la justícia espacial i territorial (Harvey, 1973). L’anomenat sector serveis s’ha desbordat ja que es lliga amb la indústria a través dels “serveis productius” (assessorament, software informàtic, gestió, etc.), molts serveis delimiten el grau de funcionalitat de les localitats en el territori a través dels “serveis personals” (educació, sanitat, finances, etc.), cada cop el comerç i el turisme són més característics en molts llocs, però darrerament està prenent més importància l’economia cultural i creativa, les arts, el coneixement, que coneixem com les “classes creatives” o les “smart cities”. Finalment, podem classificar els serveis pel seu hinterland, des del local al més universal.

Per acabar, cal dir que la geografia humana inclou una sèrie de geografies: Geografia de la població, Geografia econòmica, Geografia social, Geografia cultural, Geografia històrica, Geografia rural, Geografia urbana, Geografia industrial, Geografia política, etc., (Hiernaux i Lindón, 2006) que han tendit a l'especialització, desenvolupant-se sovint de forma independent, però que avui no poden explicar-se cap d'elles sense tenir en compte les altres. La globalització del territori, comporta un tractament transversal de la realitat, que inclou tots els coneixements de la geografia i inclús d'altres ciències socials i del medi ambient. El capital social, nou element clau, posa en evidència les xarxes socials en el territori, posant l'èmfasi en les aportacions innovadores i els actors que les constitueixen (Esparcia, 2014), i les dones emprenedores expliquen en bona part la dinàmica de les xarxes socials (Pallarès-Blanch, 2015). Aquest nou enfocament, contempla almenys dues metodologies. Per un cantó, la consideració de les escales territorials com a àmbit d'anàlisi, des del global al local (Short, 2000). Per l'altre, la formulació de processos espai-temps, on la difusió de les idees, el capital i la innovació es cada cop més ràpida i arriba més lluny (Woods, 2005). El creixement en una regió capdavantera s'escampa cap a altres regions menys avançades a través de la difusió d'innovacions si hi ha mercat pels seus productes. Hi ha models d'àmbit mundial però també n'hi ha d'àmbit local. La geografia humana, avui, es centra en l'anàlisi dels processos buscant aquells elements que poden explicar la existència d'aquests i dels seus lligams, així com el seu èxit o fracàs.

La Geografia de Catalunya Aedos, fa cinquanta anys va intentar fer una cosa similar prenent Catalunya com a base d'estudi. Va explicar el conjunt del país i cada comarca, del Principat, de la Catalunya nord i de la Franja. Va buscar els seus elements dinàmics en el marc del procés de transformació social del territori. Una metodologia avançada en el seu moment i que ens ha llegat una obra encara avui d'un gran interès per a la societat i per als acadèmics.

Bibliografia

- ADAMS, Walter A. (2006). *The Future of Sustainability: Re-thinking Environment and Development in the Twenty-first-Century*. The World Conservation Union.
- AGNEW, John; David N. LIVINGSTONE; Alisdair ROGERS [ed.] (1996). *Human Geography. An essential anthology*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- BERTRAND, Claude; George BERTRAND (2002). *Une géographie traversière: l'environnement à travers territoires et temporalités*. París: Editions Arguments.
- DICKEN, Peter (2011). *Global Shift: mapping the changing contours of the world economy*. Londres: Sage, Guilford Press (7a. edició).
- CHISHOLM, Michael D.I. (1962). *Rural settlement and land use*. Londres: Hutchinson University Library.
- (1965). *Geography and Economy*. Londres: Edward Arnold (traducció castellana d'Oikos-Tau, 1970).
- ESPARCIA, Javier (2014). “Innovation and networks in rural areas. An analysis from European innovative projects”. *Journal of Rural Studies*, núm. 34, p. 1-14.
- GUINJOAN i CESENA, Eloi; Anna BADIA i PERPINYÀ; Antoni F. TULLA i PUJOL (2014). “El nou mosaic agroforestal del Priorat (Tarragona). Una anàlisi quantitativa dels canvis d'usos i cobertes del sòl durant el període de desenvolupament local”. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 60/1, p. 87-113.
- HAGGETT, Peter (1965). *Locational analysis in human geography*. Londres: Edward Arnold (traducció castellana Ed. Gustavo Gili, Barcelona, 1975).
- HAGGETT, Peter; A.D. CLIFF; Alan FREY (1977). *Locational analysis in human geography*. Londres: Edward Arnold.
- HARVEY, David (1973). *Spatial Justice and the City*. Londres: Edward Arnold.
- HIERNAUX, Daniel; Alicia LINDÓN [ed.] (2006). *Tratado de Geografía Humana*. Rubí: Anthropos Editorial.
- ISARD, Walter (1956). *Location and Space Economy*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- (1960). *Methods of Regional Analysis. An Introduction to Regional Science*. Cambridge, MA: The MIT Press (traducció castellana: *Métodos de Análisis Regional*, Barcelona: Ariel, 1971).
- MARSDEN, Terry (2006). “Pathways in the sociology of rural knowledge”, dins: Paul CLOKE; Terry MARSDEN; Patrick H. MOONEY [ed.]. *Handbook of Rural Studies*. Londres: Sage Publications, p. 3-17.
- MITCHELL, Donald (2000). *Cultural Geography: A critical introduction*, Blackwell.
- MYRDAL, Gunnar (1957). *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. Londres: Gerald Duckworth & Co Ltd. (traducció castellana: *La teoría económica y los países subdesarrollados*, Mèxic D.F.: FCE).
- (1972). *The Challenge of World Poverty* (traducció castellana: *El desafío de la pobreza en el mundo*, Mèxic D.F.: FCE).
- OLIVERAS i SAMITIER, Josep (2009). “Reflexions sobre l'organització territorial de Catalunya”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 67-68, p. 179-198.
- ORTIZ, Anna; Anna BADIA; Àngel CEBOLLADA; Enric MENDIZÁBAL; Miguel SOLANA; Ana VERA (2011). *Visions geogràfiques del món*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la UAB (Col·lecció Materials; 222).
- PALLARÈS-BARBERÀ, Montserrat; Antoni F. TULLA; Ana VERA (2004). “Spatial loyalty and territorial embeddedness in the multi-sector clustering of the Berguedà region in Catalonia (Spain)”, *Geoforum*, núm. 35 (5), p. 635-649.
- PALLARÈS-BLANCH, Marta; Antoni F. TULLA; Ana VERA (2015). “Environmental capital and women's entrepreneurship: A sustainable local development approach”. *Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences*, vol. 10, núm. 3, p. 133-146.

- PERPIÑÀ GRAU, Romà (1954). *Corología: teoría estructural y estructurante de la población en España (1900-1950)*. Madrid: Instituto de Economía “Sancho de Moncada”.
- PONÈNCIA DE LA DIVISIÓ TERRITORIAL (1933). *Divisió territorial. Estudis i projectes. Nomenclàtor de municipis*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- ROMERO, Juan [ed.]; José ORTEGA; Joaquín ARANGO; Joan NOGUÉ; Abel ALBET; Ricardo MÉNDEZ; Oriol NEL·LO; Francesc MUÑOZ; Joaquim FARINÓS; Manuel NAREDO (2007). *Geografía humana. Procesos, riesgos e incertidumbres en un mundo globalizado*. Barcelona: Ariel.
- SHORT, John Rennie (2000). *Alternative Geographies*. Harlow (Essex, England): Prentice Hall.
- SOLANA, Miguel; Anna BADIA; Àngel CEBOLLADA; Anna ORTIZ; Ana VERA (2015). *Espacios globales y lugares próximos. Una guía para leer el mundo*. Barcelona: Icaria (en premsa).
- TINBERGEN, Jan (1956). *Economic Policy: Principles and Design* (traducció castellana: *Política económica, principios y formulación*, Mèxic DF: Fondo de Cultura Económica, 1961).
- (1973). *Planeación del desarrollo*. Mèxic D.F.: Fondo de Cultura Económica.
- TULLA, Antoni F.; Carles GUIRADO; Anna BADIA; Ana VERA; Natàlia VALLDEPERAS; Camille EVARD (2015). “L’Agricultura Social a Catalunya. Una doble alternativa: Desenvolupament local i ocupació de col·lectius en risc d’exclusió social”. *Quaderns Agraris, ICEA*, núm. 38, p. 23-49.
- VICENS VIVES, Jaume (1954, 1962). *Noticia de Catalunya* (traducció castellana ampliada: *Noticia de Cataluña*, Barcelona: Vicens Vives, 1962).
- VILA, Pau (1926). *La Cerdanya*. Barcelona: Barcino.
- VILÀ VALENTÍ, Joan (1964). “La comarca com a unitat geogràfica”, dins: Lluís SOLÉ i SABARÍS [ed.]. *Geografia de Catalunya*, vol. II, Geografia comarcal. Barcelona: Editorial Aedos, p. 11-21.
- VILAR, Pierre (1962). *La Catalogne dans l’Espagne moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales* (traducció catalana: *Catalunya dins l’Espanya moderna*, Barcelona: Edicions 62, 1966).
- WOODS, Michael (2006). *Rural Geography. Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring*. Londres: Sage Publications.